

An Analysis of the Behavioral Characteristics of Al-Hakim Bi- Amr Allah Fatemi Based on the Charismatic Authority Model

Masoumeh Dehghan¹ , Mahboobeh Farkhondehzadeh²

¹ Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University, Shiraz, Iran (**Corresponding author**). ma.dehghan@shirazu.ac.ir

² Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. farkhondehzadeh@um.ac.ir

Abstract

The caliphate of Al-hakim Be Amr Allah Fatemi (386–411 A.H) is one of the most complex and controversial periods in Fatimid history, in which a combination of personal charisma, religious policies, social reforms, and political authority shaped the charismatic profile of this caliph. The main issue of this research is the sociological explanation of the charismatic charisma and authority of Al-Hakim Bi- Amr Allah and its role in the political, religious, and the social developments of Fatimid Caliphate. The present study, using the theoretical framework of Max Weber's charismatic leadership, attempts to analyze the mechanisms of development and consolidation of the charismatic authority of the ruler in the historical context of Egypt and the Fatimid territory. The necessity of conducting this study arises from the fact that despite numerous historical studies on Fatimid Caliphate, the sociological dimensions of the ruler's leadership especially in connection with Weber's theory, have been independently analyzed. Understanding how the charismatic sphere emerged and functioned during this period not only helps to understand the developments of the Fatimid Caliphate, but also provides a suitable model for understanding the relationship between religion, politics, and leadership in Islamic civilization. The research method is descriptive-analytical, and the research data has been collected based on primary historical sources such as the works of Maqrizi, Ibn Athir, Ibn Khaldun, Qazi Nu'man, Hamid al-Din Kermani, Ibn Jawzi, and Jamal al-Din Sarwar, as well as recent research by Daftari, Paul Walker, Muhammad Abdullah Annan, Aref Tamer, and Ayman Fouad Sayyed. The data analysis was conducted focusing on Weber's concepts of "charismatic authority" and then matched with the historical examples related to Al-Hakim. In this article, Al-hakim's political, social, and religious actions are analyzed based on the characteristics of charismatic leaders from Max Weber's perspective, according to his reforms in the administrative, economic, religious, and social structures. The findings of this study clarifies that

Cite this article: Dehghan, M. & Farkhondehzadeh, M. (2025). An Analysis of the Behavioral Characteristics of Al-Hakim Bi- Amr Allah Fatemi Based on the Charismatic Authority Model. *History of Islam*, 26(3), p. 101-124.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63721.2252>

Received: 2025/04/15

Received in revised form: 2025/06/02

Accepted: 2025/06/22

Available online: 2025/10/02

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Al-Hakims' charisma was based on a combination of three factors of personal attraction, religious authority, and the Fatimid preachers' propaganda system. On the one hand, the exceptional personality of the caliph, unusual behaviors, and the combination of asceticism with power created a kind of enthusiasm and belief in divine inspiration among the followers; on the other hand, the use of a coherent system of preaching, training preachers, and the expansion of educational centers such as the "Dar al-Elm" paved the way for the rationalization of charismatic authority. In addition, social reforms such as the abolition of taxes, the liberation of slaves, and the organization of judicial affairs strengthened his justice-oriented aspect. On the political level, Al-Hakim focused on expanding the influence of the Fatimid Caliphate in the Levant and Egypt, bringing the authority of the Caliphate to an unprecedented level. Meanwhile, the elimination of influential ministers, direct control of the judiciary, and personal supervision of economic affairs, although they consolidated his power, provoked a crisis of confidence in the Caliphate in the long term. In the religious sphere, Al-Hakim also adopted contradictory policies, religious tolerance towards the Dhimmi and ritual strictness; which, from Weber's perspective, reflects the inherent duality of charismatic authority that fluctuates between sacredness and political rationality. From a sociological perspective, the most important achievement of this research is that the emergence of Al-Hakim Bi- Amr Allah can be seen as a response to the crisis of legitimacy in Fatimid society. Weber's theory emphasizes that charismatic leaders often emerge in conditions of social crisis and the collapse of traditional order. In such a situation, followers find salvation in a personality with superhuman qualities and a divine mission. Al-Hakim's emergence coincided with a crisis of political legitimacy, Abbasid rivalry, and intellectual threats from Sunnis, and he was able to take advantage of this situation to establish his position as the "divine Imam-Caliph." At the same time, this charismatic authority suffered an "internal crisis" towards the end of his reign. Contradictory behaviors, violent actions, and claims of divinity by some close followers led to a split in the Fatimid intellectual system. The development of Druze sect can be seen as the ultimate manifestation of this crisis. A sect that demonstrated the transformative and extreme aspect of charisma by emphasizing the sanctity of Al-Hakim. From a theoretical perspective, this stage is what Weber refers to as the "routinization of charisma"; That is, when the leader's charisma is either sustained in the form of rituals and sects or transformed into a power structure. The present study also clarifies that the appeal of al-Hakim's leadership is not only limited to the religious sphere, but also influential in the cultural and social spheres. The expansion of knowledge, the establishment of educational centers, and the promotion of literacy in the Fatimid court were direct results of his cultural policies. Despite his behavioral excesses, Al-Hakim Bi- Amr Allah played a decisive role in the transition of the Fatimid Caliphate from a stage of consolidation to a stage of prosperity. In sum, Al-Hakim Bi- Amr Allah 's charismatic leadership is a unique example of the connection between religion, politics, and culture in Islamic civilization; a leader who was able to form a multidimensional system of power in the Islamic world of the fourth and fifth centuries A.H by combining religious authority and personal influence. This experience, on the one hand, demonstrates the power of charismatic leadership in reestablishing the political order, and on the other hand, warns that the lack of rational institutionalization can lead charisma to crisis and division.

Keywords: Fatimids, Al-Hakim Be- Amr Allah, Fatimid Caliph, Max Weber, Charismatic Leadership.

تحليل الخصائص السلوكية للحاكم بأمر الله الفاطمي بناءً على نموذج السلطة الكاريزمية

معصومة دهقان^١، محبوبة فرخندهزاده^٢

^١ أستاذة مشاركة، قسم التاريخ، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة شيراز، شيراز، إيران (المؤلفة المسؤولة).

ma.dehghan@shirazu.ac.ir

^٢ أستاذة مساعدة، قسم الدراسات الإسلامية، كلية اللاهوت والمعارف الإسلامية، جامعة فردوسي مشهد، مشهد، إيران.

farkhondehzadeh@um.ac.ir

الملخص

تُعد خلافة الحاكم بأمر الله الفاطمي (٣٨٦-٤١١ هـ) واحدة من أكثر الفترات تقييدًا وإثارة للجدل في التاريخ الفاطمي، حيث شكل مزيج من السحر الشخصي والسياسات الدينية والإصلاحات الاجتماعية والسلطة السياسية الصورة الكاريزمية لهذا الخليفة. تتمحور القضية الرئيسية لهذا البحث حول التفسير السوسيولوجي لجاذبية الحاكم بأمر الله وسلطته الكاريزمية، ودورها في التطورات السياسية والدينية والاجتماعية للخلافة الفاطمية. ويسعى هذا البحث، باستخدام الإطار النظري لماكس فيبر حول السلطة الكاريزمية، إلى تحليل آليات تكوين وتوطيد هذه السلطة في السياق التاريخي لمصر والأراضي الفاطمية. تتبع ضرورة إجراء هذا البحث من حقيقة أنه على الرغم من الدراسات التاريخية العديدة حول الخلافة الفاطمية، فقد تم تحليل الأبعاد الاجتماعية لقيادة الحاكم، وخاصة فيما يتعلق بنظرية ويبر، بشكل مستقل. إن فهم كيفية ظهور الحركة الكاريزمية وعملها خلال هذه الفترة لا يساعدنا فقط على فهم تطورات الخلافة الفاطمية، بل يوفر أيضًا نموذجًا مناسبًا لفهم العلاقة بين الدين والسياسة والقيادة في الحضارة الإسلامية. تعتمد طريقة البحث على المنهج الوصفي - التحليلي، ويتم جمع بيانات البحث بناءً على مصادر تاريخية أولية مثل أعمال المقرئزي، وابن الأثير، وابن خلدون، والقاضي نعمان، وحامد الدين كرماني، وابن الجوزي، وجمال الدين سرور، بالإضافة إلى الأبحاث الحديثة التي أجراها دفتري، وبول ووكر، ومحمد عبد الله عنان، وعارف تامر، وأيمن فؤاد سيد. أُجري تحليل البيانات بالتركيز على مفاهيم فيبر عن "السلطة الكاريزمية"، ثم قُورنت بأمثلة تاريخية متعلقة بالحاكم. في هذه المقالة، تُحلل أعمال الحاكم السياسية والاجتماعية والدينية استنادًا إلى خصائص القادة الكاريزميين من منظور ماكس فيبر، وذلك بناءً على إصلاحاته في الهياكل الإدارية والاقتصادية والدينية والاجتماعية. وفقًا لنتائج هذا البحث، استندت جاذبية الحاكم بأمر الله إلى مزيج من ثلاثة عوامل: الكاريزما الشخصية، والسلطة الدينية، ونظام الوعظ لدى الدعاة الفاطميين. فمن جهة، خلقت الشخصية الاستثنائية للخليفة، وسلوكياته غير المألوفة، ومزجه بين الزهد والسلطة، نوعًا من الحماس والإيمان بالإلهام الإلهي لدى أتباعه؛ ومن جهة أخرى، وفر استخدام نظام وعظ متماسك، وتدريب الدعاة، وتوسيع المراكز التعليمية كـ"دار العلم"، الأساس لترشيد السلطة الكاريزمية. إضافةً إلى ذلك، عززت الإصلاحات الاجتماعية، كإلغاء الضرائب

استنادًا إلى هذه المقالة: دهقان، معصومة؛ فرخندهزاده، محبوبة (٢٠٢٥). تحليل الخصائص السلوكية للحاكم بأمر الله الفاطمي بناءً على نموذج السلطة

الكاريزمية. تاريخ الإسلام، ٢٦(٣)، ص ١٠١-١٢٤. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63721.2252>

<https://pqw.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

وتحرير العبيد وتنظيم الشؤون القضائية، نزعت نحو العدل. وعلى الصعيد السياسي، ركز الحاكم على توسيع نفوذ الخلافة الفاطمية في بلاد الشام ومصر، ورفع سلطة الخلافة إلى مستوى غير مسبوق. في غضون ذلك، أدى التلخص من الوزراء ذوي النفوذ، والسيطرة المباشرة على القضاء، والإشراف الشخصي على الشؤون الاقتصادية، على الرغم من أنها عززت سلطته، إلى أزمة ثقة في الخلافة على المدى الطويل. وفي المجال الديني، تبنى الحاكم أيضاً سياسات متناقضة، فمن جهة، التسامح الديني تجاه أهل الذمة، ومن جهة أخرى، التشدد في الشعائر الدينية؛ من وجهة نظر فيبر، يعكس هذا الازدواجية المتأصلة في السلطة الكاريزمية، التي تتأرجح بين الحماس الديني والعقلانية السياسية. ومن منظور سوسيولوجي، فإن أهم إنجاز لهذا البحث هو أن ظهور الحاكم بأمر الله يمكن اعتباره استجابة لأزمة الشرعية في المجتمع الفاطمي. تؤكد نظرية فيبر على أن القادة الكاريزميين غالباً ما يبرزون في حالات الأزمات الاجتماعية وانهيار النظام التقليدي. في مثل هذه الحالة، يجد الأتباع الخلاص في شخصية تمتلك صفات خارقة ورسالة إلهية. تزامن صعود الحاكم مع أزمة شرعية سياسية، وتنافس العباسيين، وتهديدات فكرية سنية، واستطاع استغلال هذا الوضع لتأسيس مكانته كـ "إمام الخليفة الإلهي". وفي الوقت نفسه، عانت هذه السلطة الكاريزمية من "أزمة داخلية" قرب نهاية حكمه. أدت المواقف المتضاربة، والأعمال العنيفة، وادعاءات الألوهية من قبل بعض المقربين، إلى انقسام في النظام الفكري الفاطمي. ويمكن اعتبار ظهور المذهب الدرزي التجسيد الأمثل لهذه الأزمة؛ فهو مذهبٌ، من خلال تأكيده على قدسية الحاكم، أظهر الجانب التحويلي والمتطرف للكاريزما. من منظور نظري، هذه المرحلة هي ما يشير إليه ويبر باسم "ترسيخ الكاريزما"؛ أي عندما يتم إما إدامة كاريزما القائد في شكل طقوس وعبادات أو تحويلها إلى بنية سلطة. كان انتشار المعرفة، وإنشاء المراكز التعليمية، وتعزيز محو الأمية في البلاط الفاطمي، من النتائج المباشرة لسياساته الثقافية. وعلى الرغم من تجاوزه في بعض السلوكيات، فقد لعب الحاكم بنمر الله دوراً حاسماً في انتقال الخلافة الفاطمية من مرحلة التوطيد إلى مرحلة الازدهار. بشكل عام، تُعد القيادة الكاريزمية للحاكم بنمر الله مثلاً فريداً على العلاقة بين الدين والسياسة والحرية في الحضارة الإسلامية؛ وهو قائد تمكن، من خلال الجمع بين السلطة الدينية والنفوذ الشخصي، من تشكيل نظام متعدد الأبعاد للسلطة في العالم الإسلامي في القرنين الرابع والخامس الهجريين. تُظهر هذه التجربة، من جهة، قوة القيادة الكاريزمية في إعادة بناء النظام السياسي، ومن جهة أخرى، تُحدّر من أن غياب التأسيس المؤسسي الرشيد قد يُؤدي بالكاريزما إلى أزمة وانقسام.

الكلمات المفتاحية: الفاطميون، الحاكم بأمر الله، الخليفة الفاطمي، ماكس فيبر، القيادة الكاريزمية.

تحلیلی بر شاخصه‌های رفتاری الحاکم بامرالله فاطمی براساس الگوی اقتدار کاریزماتیک

معصومه دهقان^۱، محبوبه فرخندهزاده^۲

^۱ دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول). ma.dehghan@shirazu.ac.ir
^۲ استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. farkhondehzadeh@um.ac.ir

چکیده

دوران خلافت الحاکم بامرالله فاطمی (حک: ۳۸۶-۴۱۱ ق) به دلیل مجموعه‌ای از ویژگی‌های شخصیتی، تغییرات رفتاری و عملکرد او، برهه‌ای خاص در دوران خلافت فاطمی (۲۹۷-۵۶۷ ق) را رقم زد. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی درصدد است جاذبه استثنایی و سیادت کاریزماتیک خلیفه الحاکم بامرالله فاطمی را مورد بررسی و واکاوی قرار دهد. از این رو، مسأله اصلی نوشتار پیش‌رو تبیین جامعه‌شناختی چگونگی شکل‌گیری و نفوذ جاذبه رهبری الحاکم بامرالله بر مبنای نظریه سیادت کاریزماتیک ماکس وبر است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که جایگاه امام و خلیفه فاطمی در نظر پیروان آنها از یک سو و اقدامات و ویژه الحاکم در تربیت داعیان و گسترش شبکه دعوت، همچنین موفقیت‌های سیاسی و اقتصادی خلیفه در دوران حکومت، منجر به شکل‌گیری ذهنیت و اندیشه‌ای درباره او شد؛ اندیشه‌ای که با حمایت داعیان فاطمی از جایگاه خلافت و امامت وی و با طرح مبحث عصمت، زمینه‌ساز همانندسازی و ویژگی‌های فرابشری وی در بین پیروانش شد و در نهایت با تشکیل حلقه‌ای از یاران معتقد به جایگاه اولوهیت خلیفه، عامل طرح جاذبه و سیادت کاریزمایی الحاکم گردید.

کلیدواژه‌ها: فاطمیان، الحاکم بامرالله، خلیفه فاطمی، ماکس وبر، سیادت کاریزماتیک.

استناد به این مقاله: دهقان، معصومه؛ فرخندهزاده، محبوبه (۱۴۰۴). تحلیلی بر شاخصه‌های رفتاری الحاکم بامرالله فاطمی براساس الگوی اقتدار کاریزماتیک. تاریخ اسلام، ۲۶(۳)، ص ۱۰۱-۱۲۴. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.63721.2252>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

۱. مقدمه

ادعای اسماعیلیان مبنی بر امامت اسماعیل فرزند ارشد امام صادق (ع) که از طریق نص بود، با وجود مرگ اسماعیل در زمان حیات پدر فرونشست. جنبش تبلیغات اسماعیلی و تلاش دعوت‌گران، در نهایت بعد از یک سده در شمال آفریقا به سرانجام رسید. خلفای فاطمی بعد از نیم قرن تلاش مستمر و پشت‌سر گذاردن حوادث داخلی همچون توانستند سرزمین مصر را تحت سیطره خود درآورند. موفقیت امامان اسماعیلی در مصر به سبب تأکید بر جایگاه کاریزمایی و جاذبه استثنایی خلیفه بود که شبکه گسترده تبلیغات سازمان‌یافته داعیان، آن را دنبال می‌کرد. تشکیلات مذهبی خلافت، در دوران الحاکم بامرالله (۳۸۶-۴۱۱ق)، ششمین خلیفه فاطمی با حمایت‌های شخص خلیفه تقویت و گسترش یافت. الحاکم توانست با وجود جوانی، اقدامات برجسته‌ای در اداره امور حکومت به انجام برساند و قدرت خلافت فاطمی را توسعه دهد. از سوی دیگر، وی با کمک داعیان خود برای اولین بار نظم خاصی در گسترش دعوت ایجاد، و توانست عرصه دعوت را در جهان اسلام گسترش دهد. دستگاه فکری و اقتدار حاکمیت فاطمی با کمک دعوت‌گران برجسته‌ای چون قاضی نعمان (م ۳۶۳ق)، حمیدالدین کرمانی (م ۴۰۲ق)، مؤیدالدین شیرازی (م ۴۷۰ق)، یعقوب سجستانی (م ۳۸۶ یا ۳۹۳ق) محقق شد و تربیت‌شدگان دعوت فاطمی به مراکز حکومت‌ها و شهرهای مهم آن روز رخنه کردند. در دوره خلافت الحاکم بامرالله الفاطمی (حک. ۳۸۶-۴۱۱ق/۹۹۶-۱۰۲۱م)، خلافت عباسی در بغداد به شدت از نفوذ روزافزون و گسترش فعالیت‌های سازمان‌یافته داعیان فاطمی در قلمروهای شرقی احساس خطر می‌کرد. در واکنش به این تهدید عقیدتی و سیاسی، علمای عباسی و فقهای سنی به نگارش رساله‌ها و فتاوایی در رد نسب علوی و مشروعیت خلافت فاطمیان پرداختند؛ از جمله آثاری چون «الرد علی الرافضة الفاطمیه» منسوب به قاضی عبدالجبار معتزلی و رساله‌هایی از ابن حزم و ابوالحسن اشعری.^۱ در مقابل، سیاست‌های داخلی و اقدامات قدرت‌نمایانه الحاکم، همراه با بهره‌گیری از نظام تبلیغی منسجم داعیان، موجب شد تا جایگاه او به عنوان امام معصوم و خلیفه الهی در میان پیروان فاطمی استحکام یابد. در منابع اسماعیلی، الحاکم نه تنها به مثابه خلیفه فاطمی، بلکه به عنوان مظهر عقل کل و واسطه فیض الهی توصیف شده است.^۲ الحاکم با استفاده از نمادسازی مذهبی، نمایش‌های آیینی و رفتارهایی با رنگ و بوی شبه معجزه‌آسا، زمینه شکل‌گیری نوعی شخصیت کاریزماتیک و حتی اسطوره‌ای از خود را فراهم ساخت. تأکید بر صفاتی چون عصمت، علم لدنی، و قدرت فوق‌بشری، در کنار اهتمام وی به تربیت داعیان و سازمان‌دهی جزایر دعوت، از عوامل اصلی در تقویت باورمندی پیروان و تثبیت جایگاه فرابشری او در نگاه مذهبی

۱. المقریزی، *اتعاظ الحنفا بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء*، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۲؛ دفتری، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ۱۳۸۱، ص ۲۳۱-۲۳۳.

2. Walker, *The Caliph of Cairo: Al-Hakim bi-Amr Allah, 996-1021*. 2009, pp. 65-70

اسماعیلیان بود.^۱ بر این اساس، پژوهش حاضر در پی آن است که عوامل اصلی پیدایش و پذیرش فرّه کاریزمایی الحاکم را با بازخوانی داده‌های تاریخی و با رویکردی توصیفی-تحلیلی، با تکیه بر نظریه سیادت کاریزماتیک وبر^۲ بررسی و تبیین کند.

۱-۱. پیشینه تحقیق

علاوه بر منابع تاریخ خلافت فاطمیان که بخش قابل توجهی را به شخصیت و دوره خلافت الحاکم بامرالله اختصاص داده‌اند که در متون مستقل و تک‌نگاری نیز به تصویر کشیده شده است، از مهم‌ترین کتاب‌هایی که می‌توان به آن اشاره کرد، کتاب «الحاکم بامرالله خلیفه و امام و مصلح» نگاشته عارف تامر می‌باشد که خلافت و شخصیت این خلیفه را به طور ویژه مورد بررسی قرار داده است. همچنین محمد عبدالله عنان در کتاب «الحاکم بامرالله و اسرار الدعوه الفاطمیه» به تمامی جنبه‌های حکومتی خلیفه الحاکم می‌پردازد. «الفکر الاسماعیلی فی عصر الامام الحاکم حمیدالدین الکرمانی» اثر پل واکر کتاب دیگری است که به طور مستقل به الحاکم و شخصیت وی پرداخته است. این کتاب در شرح احوال و اندیشه‌های سیاسی، فلسفی و دینی احمدبن عبدالله کرمانی از رهبران فرقه اسماعیلیه هم‌دوره الحاکم فاطمی است که در حقیقت بازبینی اندیشه اسماعیلیه در دوران کرمانی است. محور اصلی این اثر بازاندیشی اصول فکری اسماعیلیه و طرح سازمان‌یافته مبانی کلامی اسماعیلیه با محوریت امام فاطمی می‌باشد. در دانشنامه جهان اسلام و دائره‌المعارف بزرگ اسلامی ذیل مقاله «الحاکم» به قلم جان احمدی و رنجبر کرمانی شرح حال، تحولات سیاسی، اجتماعی و فکری دوران این خلیفه به تفصیل پرداخته شده است. مقاله «الحاکم فاطمی و ذمیان قبطی» و نیز «بررسی زندگی الحاکم و نقش وی در شکل‌گیری فرقه دروزیه» نیز در زمره این مقالات به‌شمار می‌رود. در نهایت باید از نوشتار «مبانی مشروعیت خلافت فاطمیان مصر» نام برد. مقاله یادشده از آن جهت که با الگوی سیادت کاریزمایی وبر نوشته شده، با مطالعه حاضر همخوانی دارد؛ اما هدف اصلی پژوهش، واکاوی رهبری خلفای فاطمی و مبانی مشروعیت آنها در تقابل با خلافت عباسی است، در حالی که در پژوهش پیش‌رو شخصیت الحاکم به عنوان رهبر کاریزمایی مورد توجه و مطالعه قرار گرفته است. با وجود آنکه ابعاد مختلف خلافت الحاکم فاطمی مورد توجه تحقیقات قرار گرفته است، اما هدف مطالعه پیش‌رو واکاوی شخصیت الحاکم فاطمی براساس منظومه مفهومی کاریزماتیک ماکس وبر است که تاکنون پژوهشی مستقل بر روی مسئله طرح شده در این مطالعه صورت نگرفته و کار مشابهی در این زمینه انجام نشده است. در این پژوهش تلاش

1. Halm, *The Fatimids and Their Traditions of Learning*, 1997, pp. 112–119

دفتري، تاريخ و عقايد اسماعيليه، ۱۳۸۱، ص ۲۴۵-۲۵۰.

2. Max Weber

می‌شود به عوامل تأثیرگذار در روند شکل‌گیری شخصیت کاریزمایی الحاکم با رویکرد نظریه کاریزماتیک وبر و نظریه‌های دیگر اندیشمندان جامعه‌شناس پرداخته شود.

۲. چارچوب نظری

به منظور فهم نظریه کاریزماتیک، نخست نیاز است انواع اقتدار در اندیشه ماکس وبر بررسی گردد. وبر در جامعه‌شناسی خود مفاهیم سیادت، قدرت و سلطه مشروع را به روشنی تعریف کرده و نمونه‌هایی از آن را بیان می‌کند.

از دیدگاه وبر دعاوی مشروعیت (اقتدار) بر سه نوع کلی هستند: قانونی- عقلانی (بوروکراتیک)، کاریزماتیک^۱ و سنتی.^۲ به نظر وی، اگر سیادت (سلطه) مبتنی بر باورها و روابط و ارزش‌های سنتی باشد، سیادتی سنتی است. اگر سلطه، مبتنی بر پذیرش قانون باشد، قانونی- عقلایی و سرانجام، سیادتی که مبتنی بر ارتباط درونی (عاطفی- ارزشی) بین یک رهبر کاریزمایی از یک‌سو و پیروان وی از سوی دیگر باشد، سیادتی کاریزماتیک است.

۲-۱. منظومه مفهومی: کاریزماتیک در جامعه‌شناسی وبر

از منظر وبر «کاریزما برای خصوصیت ویژه شخصیت یک فرد که به سبب همین ویژگی از افراد عادی جدا می‌شود و به عنوان کسی که صاحب توانایی‌های فوق‌طبیعی یا حداقل استثنایی است، به کار می‌رود ... منشأ این توانایی‌ها الهی و یا منحصر به فرد است و از این‌رو فرد مورد نظر به عنوان رهبر تلقی می‌شود».^۳ به اعتقاد وبر، رهبر کاریزمایی ویژگی اساسی دارد و آن رسالت است که البته این خصیصه بیشتر مربوط به جنبش‌های مذهبی و شخصیت‌هایی مانند پیامبران است.^۴ در الگوهای عالی، اقتدار کاریزمایی مردم به سبب جاذبه خاصی است که برای مردم پیشوا دارد و اعتماد آنها به سبب خصایل مافوق بشری و غیرعادی او است.^۵ اینکه خصایص قدسی از دیدگاه اخلاقی یا زیباشناسی و یا از هر زاویه دیگری نگریسته شود، هیچ تفاوتی ندارد.^۶ این ویژگی‌ها عبارتند از: دارا بودن جاذبه‌ای قدرتمند، نفوذ، اقتدار، جذابیت جسمانی، قدرت تحمل، اعتماد به نفس، فهم نیاز دیگران و نفوذ بر آنها و ...^۷

1. Charisma

2. Traditional

۳. وبر، اقتصاد و جامعه، ۱۳۸۴، ص ۴۵۴-۴۵۵.

۴. همان، ص ۴۵۶.

۵. آشوری، درآمدی به جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی سیاسی، ۱۳۸۵، ص ۸۵.

۶. عابدی جعفری، جاذبه استثنایی، تحول مفهومیها و مصادق‌ها، ۱۳۷۳، ص ۱۴۵-۱۴۶.

۷. همان، ص ۱۴۷.

۳. مبحث تاریخی

شاخصه‌های کاریزماساز در شخصیت الحاکم بامرالله به شرح زیر است.

۳-۱. فرایند تکوین کاریزما در شخصیت الحاکم بامرالله

عوامل شکل‌گیری کاریزما از دو جنبه قابل بررسی است؛ نخست واکاوی چگونگی فرایند تکوین کاریزما و تبیین صفات و ویژگی‌های فردی و شخصیتی رهبر کاریزما؛ رویکرد دوم نظریه، بررسی چگونگی اعتماد و گرایش پیروان به رهبر کاریزمایی است. ابوعلی منصور بن العزیز ششمین خلیفه فاطمی در سال ۳۷۵ق در قاهره متولد شد،^۱ و به سال ۳۸۶ق در سن یازده سالگی به خلافت رسید. الحاکم بامرالله اولین خلیفه فاطمی بود که در سن خردسالی به خلافت رسید. همین مسئله منجر به اختلافات بسیار پیچیده بین نیروهای مغربی و مشرقی در خلافت شده بود. به اعتقاد برخی، رقابت‌های این دو عنصر در خلافت فاطمی، منجر به تبدیل الحاکم به خودکامه عنان گسیخته‌ای گردید که تصمیماتش تابع حال و هوا و طبیعت و مزاج شخصی‌اش بود و در برخوردها و رفتار و سلوکش موارد ضدّ و نقیضی دیده می‌شد و با فاصله گرفتن از آن خوری و خصلت‌های شخصی، تصمیم درستی می‌گرفت، اما چیزی نمی‌گذشت که آن را نقض می‌کرد.^۲ مقریزی (م ۸۴۵ق) بیان می‌دارد که مجموعه قوانینی که الحاکم بامرالله صادر کرد، حاکی از درک بالای دینی وی و تلاش او برای اصلاح نفوس و اخلاق و پاکسازی جامعه از رذایل اجتماعی بوده است.^۳ ابن اثیر (م ۶۳۰ق) نیز الحاکم را مردی دست و دل باز و بخشنده و سفاک و خونریز توصیف می‌کند که گروه زیادی از برجستگان دولت خود و دیگران را به قتل رسانیده و او را دارای «سیرتی شگرف می‌داند».^۴ ابن خلدون (م ۸۰۸ق) می‌نویسد: «حالت الحاکم بامرالله در جور و عدل و به وحشت افکندن و ایمن گردانیدن و عبادت و بدعت همواره در تغییر بود، اما آنها که تهمت کفر می‌زنند و می‌گویند فرمان‌هایی از سوی او در باب اسقاط نمازهای پنج‌گانه صادر شده، نادرست است».^۵ عنان نویسنده کتاب الحاکم بامرالله در جمع‌بندی نظریات مختلف درباره شخصیت و عملکرد الحاکم چنین می‌نویسد: «الحاکم نه آن شخصیت پست و ساده‌لوح بود و نه آن ذهنیت سخیفی که منابع به عنوان روایت ارائه می‌دهند و اعمال و احکام او در طول اعصار از تمایلات و هوس و هوس‌های جنون‌آمیز آمیخته نبود ... خلاصه، نابغه‌ای بود که باید در تاریخ جایگاه شایسته خود را بگیرد».^۶ الحاکم براساس

۱. مقریزی، تقی‌الدین احمد، *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء*، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۳.

۲. سید، *الدولة الفاطمية فی مصر*، ۱۴۲۰ق، ص ۱۵۹.

۳. مقریزی، *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطميين الخلفاء*، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۴-۵۶.

۴. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ۱۳۸۵ق، ج ۹، ص ۳۱۶.

۵. ابن خلدون، *العبر و المبتدا و الخبر*، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۸۴.

۶. عنان، *الحاکم بامرالله و اسرار الدعوه الفاطمیه*، ۱۴۰۴ق، ص ۱۷۴.

تئوری همانندسازی اسطوره‌ای و قهرمان‌سازی، قابلیت اثرگذاری بر توده‌ها براساس شخصیت فردی و رفتاری و عملکرد در انجام وظایف را دارا بود. بر همین اساس، قضاوت‌ها در مورد وی متفاوت و متعدد می‌باشد. از قساوت و سخت‌گیری‌های او سخن گفته شده، در عین حال از تسامح و تساهل، بخشندگی و نفوذ او در میان اتباع نیز یاد شده است.^۱

رونق تجارت، امنیت اجتماعی و سیاسی و نیز عمران و آبادانی که در عصر او ایجاد گردید، از او قهرمانی ساخت با قضاوت‌های کاملاً متضاد. لوئیس (وقات: ۲۰۱۸ م) در توصیفی از الحاکم وی را دارای شخصیتی نافذ، نگاه نبی‌گونه و عادت عارفانه یاد کرده است.^۲ بنابراین، ضرورت دارد با تأمل و احتیاط، روایات و گزارش‌های تاریخی درباره شخصیت الحاکم را تحلیل کرد تا بتوان تصویری واقعی از تبیین جامعه‌شناختی و اقتدار کاریزمایی وی ارائه کرد. از همان دوران حیات او، مورخان در پی بردن به حقیقت او متحیر مانده‌اند؛ زیرا با توجه به تناقض شدیدی که در کارهای او وجود دارد، هرگونه ارزیابی در مورد او دشوار است. ابن تغری بردی،^۳ و ذهبی در کتاب «تاریخ الاسلام» و ابن خلکان هرکدام تصاویری از تضاد شخصیت الحاکم را به رشته تحریر درآورده‌اند.

۳-۲. نسب فاطمی و تقویت مشروعیت کاریزمایی

امام و خلیفه فاطمی علاوهر و وصایت علوی به جانشینی پیامبر، به نسب فاطمی تأکید می‌کردند و از این راه، سعی بر تقویت کاریزمایی و مشروعیت خلافت خود داشتند.^۴ به دنبال فعالیت‌های دینی و مذهبی در مغرب و سپس مصر، رقیبان دینی و سیاسی آنان در بغداد درصدد نقد نسب فاطمیان برآمدند. از این‌رو به دوران القادر بالله عباسی (۳۸۱-۴۲۲ق) در مورد نسب خلفای مصر استشهدنامه‌ای تدوین گردید و روایاتی که نسب علوی و فاطمی آنها را انکار می‌کرد، جعل شد.^۵ بنابراین، به دستور الحاکم، خط‌مشیء تبلیغ دعوت تغییر کرد و در آن بر امامت خلیفه تأکید بیشتری گردید. چنانکه، حمیدالدین کرمانی که در سال ۴۰۸ق به مصر رفته بود تا از افراط الحاکم در ادعای الوهیت کاسته و نگرانی سازمان دعوت را برطرف کند،^۶ با این حال در کتاب «مباسم البشارات» جایگاه بلندی که الحاکم داشت را مورد تأکید قرار داد.^۷ وی به عنوان داعی برجسته فاطمی، علاوهر آنکه در توجیه مشروعیت خلافت الحاکم، بر نسب

۱. صنهایجی، تاریخ فاطمیان، ۱۳۸۷، ص ۸۲.

۲. لوئیس و همکاران، اسماعیلیان در تاریخ، ۱۳۶۳، ص ۲۰۳.

۳. ابن تغری بردی، التاجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره، ۱۳۹۲ق، ج ۴، ص ۱۷۶.

۴. جان احمدی، ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر، ۱۳۸۸، ص ۱۹۰.

۵. سیوطی، تاریخ الخلفاء، بی تا، ص ۴.

6. Halm, The Fatimids and Their Traditions of Learning, 1997, p. 172-174.

۷. کرمانی، مجموعه رسائل الکرمانی، ۱۹۸۷م، ص ۱۱۴.

خلیفه تأکید می‌کند، او را با عنوان «علوی حسینی» یاد کرده و امامت الحاکم را بر مبنای اراده الهی دانسته است.^۱

۳-۳. باور خلیفه- امامی: جاذبه مذهبی و الهیاتی در خلافت فاطمی

پیشتر داعیان فاطمی بر جایگاه امامت تأکید می‌کردند؛ چنانکه قاضی نعمان درباره مشروعیت و حقانیت فاطمیان و حق آنها بر «امانات»، اطاعت از امام را متضمن امری مقدر از جانب خدا دانسته که برای جامعه الزام‌آور است؛ «اطاعت از امام فاطمی، اطاعت از خدا و پیامبر او است».^۲ در جریان فتح مصر، زیربنای باور به پذیرش آرمان‌گرایی خلفای فاطمی توسط جوهر صقلی فاتح در این منطقه گذاشته شد. جوهر، رسمی کردن کیش اسماعیلی را با باورمندی به جاذبه استثنایی و کاریزمایی خلفا اعلام نمود. جوهر با ادغام مذهب در اداره سیاسی و نیز با ساخت جامع الازهر که زمینه‌ساز سیستم دعوت بود؛ زیربنای ایدئولوژیک پذیرش آرمان‌گرایی خلفای فاطمی (امامت منصوب و تفوق روحانی- سیاسی) را در منطقه مصر بنا نهاد.^۳ در حقیقت این اقدام نوعی روتین‌سازی کاریزمای محسوب می‌گردد؛ جایی که جوهر، باور عاطفی توده‌ها را با تأسیس مراکز مذهبی و تقویت عملکرد نظام و دعوت به اقتدار روبه رشد حاکمیت، کمک می‌کند. فتح مصر و تثبیت ریشه‌های اقتدار حاکمیت فاطمی، فرصتی فراهم کرد که خلفا توانستند با بنای مراکز تعلیمی و آموزشی و تقویت جایگاه دعوت‌گران، مشروعیت کاریزمایی خود را تحکیم و نهادینه کنند. در دوره نخست خلافت فاطمیان، امام- خلیفه فاطمی به عنوان امام محق و پیشوای مذهبی، راهبری دنیایی و تفوق روحانی را نیز برعهده داشت. وی به اراده الهی و فرمان ازلی به امامت منصوب و بر همه دستگاه‌های اداری، دینی و نظامی فرمانروایی می‌کرد. مرجعیت و پیشوایی مذهبی و قیومیت عامه در راهبری دینی با او بود. هرچند برتری و حاکمیت او بر مردم هرگز منوط به فرمانروایی عملی و یا خلافت دنیوی او نبود؛ زیرا او مشروع و محق الهی بود؛ چه حاکمیت سیاسی داشته باشد، چه نداشته باشد. امامت او مشروعیت الهی تام داشت و مشروعیت و استحقاق امامت و خلافت فاطمی با مجموعه بی‌شماری از احادیث که عمدتاً به امام صادق (ع) می‌رسید، تأیید می‌شد.^۴ یکی از مشخصه‌های ممتاز مشروعیت فاطمیان افزون بر خلافت امامان فاطمی و محق که از اهل بیت پیامبر بودند؛ ساختار سیاسی متمرکزی بود که امامت منصوب، محور اصلی آن به‌شمار می‌آمد؛

۱. کرمانی، المصباح فی اثبات الامامه، ۱۹۶۹م، ص ۸۴.

۲. همدانی، بین انقلاب و دولت، ۱۳۸۷، ص ۱۲۳.

3. Daftary, The Ismā'īlīs: Their History and Doctrines, 1990, p.164-166.

۴. ویر، اقتصاد و جامعه، ۱۳۸۴، ص ۲۴۶-۲۴۸.

۵. قاضی نعمان، الهمه فی آداب اتباع الأئمه، ۱۹۹۶م، ص ۲۹.

زیرا رهبری امام بنیادی‌ترین نهاد سیاسی این عصر محسوب می‌شد.^۱ متفکران اسماعیلی مهم‌ترین بازوی خلیفه در راستای تقویت و تبیین جایگاه خلافت به‌شمار می‌رفتند؛ آنها با تأکید بر ضرورت وجوب نص الهی در انتخاب خلیفه، در تحکیم موقعیت وی در ساختار دینی و سیاسی حکومت نقش مهمی ایفا می‌کردند. به دوره خلافت الحاکم، کرمانی نویسنده و حجت صاحب حق دایره دعوت، بعد از ورود به مرکز خلافت، به درخواست داعی الدعات برجوان معروف به ختکین، در دفاع از امامت خلیفه رسایی ارزشمنند به رشته تحریر درآورد؛^۲ رسایی که گامی در جهت بازسازی امر دعوت و تقویت و تثبیت جاذبه کاریزمایی خلیفه به‌شمار می‌رود. تألیفات کرمانی با تأکید بر واجب اطاعه بودن و سعی مستمر برای بالا بردن منزلت مذهبی خلیفه با تأکید بر ویژگی‌های رهبری کاریزمایی اوست. کرمانی در مجموعه آثارش از خلیفه با القاب «امیر المؤمنین امام»، «خلیفه و امام مقرر الطاعه» یاد کرده است.^۳

۳-۴. جایگاه مدیریتی و تحولات اقتدار

جایگاه خلافت در ساختار دینی و مذهبی خلافت، نقش به‌سزایی داشت. برای تثبیت موقعیت کاریزمایی خلیفه از وی به عنوان تنها مفسر و بالاترین مرجعیت کیش اسماعیلی یاد می‌شد.^۴ الحاکم برای جلوگیری از عادی شدن جاذبه کاریزمایی، دست به اقداماتی زد؛ زیرا طبق نوشته وبر، تازمانی که صفات کاریزمایی در رهبر باشد، دوام دارد.^۵ بنابراین، کاریزما برای تداوم سلطه خود باید پیوسته حیات تازه‌ای بیابد^۶ و با مقتضیات زندگی و ساخت اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه هماهنگ شود.^۷ در دوران الحاکم، اقتدار خلافت فاطمیان به مرکز قدرت عباسیان بغداد نیز امتداد یافت. گردش‌های شبانه الحاکم بامرالله و نیز تسامح و تساهل وی به صاحبان کتاب، که وجاهت مشروع خلیفه را در جامعه مصر بالا برد، سنتی بود که وی از پیشینیان خود آموخته بود. دوران حکومت الحاکم را می‌توان به دو دوره تقسیم کرد: دوره اول که دوره فعالیت و استبداد وزیر وی برجوان^۸ بود؛ العزیز بالله پیش از مرگ، سه تن از رجال دولت یعنی برجوان صقلی، خزانه‌دار؛ حسین بن عمار، سپهسالار و محمد بن نعمان، قاضی القضاة را

۱. قاضی نعمان، شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۳۶۴، ۳۶۶-۳۶۸، ۳۷۱-۳۷۳.

۲. واکر، پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی؛ تاریخ فاطمیان و منابع آن، ۱۳۸۳، ص ۲۵.

۳. کرمانی، مجموعه رسائل الکرمانی، ۱۹۸۷م، ص ۱۹۹-۱۷۲.

۴. واکر، پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی؛ تاریخ فاطمیان و منابع آن، ۱۳۸۳، ص ۵۹، ۶۶.

۵. وبر، اقتصاد و جامعه، ۱۳۸۴، ص ۴۸۵؛ آشوری، درآمدی به جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی سیاسی، ۱۳۸۵، ص ۸۶.

۶. فروند، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ۱۳۸۳، ص ۲۴۵.

۷. آشوری، درآمدی به جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی سیاسی، ۱۳۸۵، ص ۸۶.

۸. مربی الحاکم بامرالله در کودکی.

به حمایت از الحاکم نوجوان سفارش کرده بود.^۱ بعد از اختلاف ابن عمار و برجوان بر سر استیلا بر امور دولت، برجوان بر امور تسلط یافت و همه کارها را به دست گرفت.^۲ دوره دوم خلافت الحاکم، از ادوار خاص و خطیر تاریخ مصر به روزگار فاطمیان است. الحاکم با کشتن برجوان، امور حکومت را آغاز کرد. قتل خزانه‌دار، سرآغاز زنجیره‌ای از کشتارهایی بود که تا پایان عصر او ادامه داشت؛ و بسیاری از بلندپایگان دولت، عالمان دین و مردم عادی را به اندک جرم یا سوءظن به قتل می‌رساند. چنانکه اندکی پس از قتل برجوان، کسانی چون حسن بن عمار و معلم خود ابوتمیم سعید بن فارقی را- که در امور دولت مداخله می‌کرد-، فهد بن ابراهیم نصرانی وزیر، آنگاه جانشین او علی بن عمر عداس، و پس از آن ریدان صیقلی را به قتل رساند.^۳ مقریزی فهرست طولیلی از کشته‌شدگان به فرمان الحاکم در سال‌های ۳۹۰ تا ۳۹۴ ق ارائه کرده است.^۴ او حتی حسین بن نعمان، قاضی القضاة و داعی الدعاه را به سبب اغتشاش و بی‌نظمی در دستگاه قضا، برکنار کرد و کشت.^۵ به نوشته مسیحی، مورخ معاصر و معاصر الحاکم: «هرکس که با او سروکار داشت، بر جان خود بیمناک بود».^۶ خلیفه در اواخر حکومتش به زهد و ریاضت روی آورد.^۷ این تحولات درونی هرچند می‌توانست به ثبات موقعیت امام- خلیفه فاطمی منجر گردد، در عین حال می‌توانست پیروان تندرو الحاکم را به مقام الوهیت او بیشتر ترغیب گرداند و یا آشفته‌گی‌هایی در جامعه مذهبی فاطمیان به دنبال آورد. قتل‌های زنجیره‌ای الحاکم، از برجوان تا حسین بن نعمان و قاضی القضاة را می‌توان از منظر کاریزما به عنوان تلاشی برای تثبیت اقتدار شخصی و حذف هرگونه تهدید علیه جایگاه کاریزماتیکش تحلیل کرد. و بر اشاره می‌کند که رهبران کاریزماتیک اغلب به حذف رقبا یا کسانی که مشروعیتشان را به چالش می‌کشند، متوسل می‌شوند.^۸ این سرکوب‌ها، هرچند به ایجاد فضای رعب منجر شد، اما به‌طور موقت قدرت مطلق او را تقویت کرد.

۴. بحران در اندیشه کاریزمایی

به منظور ارزیابی و تحلیل تأثیر عملکرد سیاسی و اقتصادی الحاکم در تثبیت کاریزمایی وی نخست نیازمند مطالعه دیدگاه و بر درباره بافت اجتماعی و سیاسی جامعه است. و بر برای نشان دادن متغیر

۱. ابن اثیر، *الکامل*، ج ۹، ص ۴۷۹-۴۸۰.

۲. مقریزی، *اتعاظ الحنفاء باخبار الانمه الفاطمین الخلفاء*، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۱۰-۱۱، ۷۰.

3. Daftary, *The Ismā'īlīs: Their History and Doctrines*, 1990, p. 466-467.

۴. همان، ج ۲، ص ۴۳.

۵. همان، ج ۲، ص ۵۲.

۶. همان، ص ۵۴، ۵۸.

۷. صنهاجی، *تاریخ فاطمیان*، ۱۳۸۷، ص ۸۴.

8. Weber, *Economy and Society*, 1978, vol. 1, p. 248.

وضعیت اجتماعی که سبب باور و گرایش مردم به رهبر کاریزما می‌شود، از مفهوم بحران استفاده کرده است.^۱ باورمندی به رهبر از سوی پیروان آزادانه است و با آنچه به عنوان نشانه تلقی شده، تضمین می‌شود. نشانه می‌تواند معجزه، اعتماد به وحی، عمل خارق‌العاده، قهرمانی و یا اعتماد کامل به رهبر باشد.^۲ محققان شرایط خاص اجتماعی و سیاسی را نیز در بروز و ظهور رهبران کاریزماتیک موثر می‌دانند و معتقدند که چه‌بسا رهبران کاریزما قبل از این شرایط فردی عادی بوده‌اند. از همین‌رو است که ظهور رهبر کاریزماتیک را انعکاسی از خواسته‌های مردم زمانه خود تلقی کرده‌اند که در شخصیت یک رهبر متبلور شده و آن رهبر به نمادی از آرمان‌های پیروان خود تبدیل می‌گردد.^۳ طبق دیدگاه وبر، جدا از صفات رهبر و ویژگی‌های شخصیتی وی، باید شرایطی وجود داشته باشد که گروهی از انسان‌ها حول محور یک فرد قرار گیرند. بنابراین، رهیافت دوم به دریافت پیروان و گرایش‌های آنها به رهبری کاریزما و شرایط عینی و ذهنی شکل‌گیری باورمندان تأکید دارد. به منظور درک شکل‌گیری کاریزما باید از متغیرهای دیگر کمک گرفت؛ که بحران از مفاهیم و متغیرهای زمینه‌ساز برای تعیین موقعیت رهبر کاریزما است. شدت بحرانی که پیش‌روی جامعه قرار دارد، نوع رهبری که می‌تواند به مؤثرترین شکل موجود مسائل اجتماعی را حل کند^۴ و در نهایت موقعیت‌هایی که مردم ضرورت تحول ناگهانی در سیستم سیاسی و اجتماعی را احساس می‌کنند؛ همه شرایطی را به وجود می‌آورد که رهبر کاریزمایی می‌تواند مهم‌ترین نقش را ایفا کند.^۵

۴-۱. اقدامات سیاسی و اجتماعی

محقق معاصر آمریکایی جی. آ. کانگر و همکارش کانانگو^۶ شاخصه‌های رفتاری رهبران کاریزماتیک را شامل موارد زیر می‌دانند:

- رهبران کاریزماتیک چشم‌اندازی متفاوت و متضاد با وضعیت موجود دارند،
 - رهبران کاریزماتیک به آزادی عمل پیروان خود اعتقاد دارند،
 - رهبران کاریزماتیک با آگاهی از شرایط و تنگناها، دست به اعمال غیر مترقبه و ابتکاری می‌زنند.^۷
- اصلاحات سیاسی، اجتماعی، دینی و مذهبی الحاکم را می‌توان برطبق شاخصه‌های رفتاری

۱. بندیکس، سیمای فکری ماکس وبر، ۱۳۸۲، ص ۳۸۲، عابدی جعفری، *جاذبه استثنایی، تحول مفهوم‌ها و مصداق‌ها*، ۱۳۷۳، ص ۱۴۱.

۲. وبر، *اقتصاد و جامعه*، ۱۳۸۴، ص ۴۵۵.

۳. کاهن، *تاریخ العرب والشعوب الاسلامیه*، ۱۹۷۷م، ص ۳۲۵.

۴. کرایب، *نظریه اجتماعی کلاسیک*، ۱۳۹۹، ص ۲۳۲.

۵. عابدی جعفری، *جاذبه استثنایی، تحول مفهوم‌ها و مصداق‌ها*، ۱۳۷۳، ص ۱۴۳.

6. Conger & Kanungo

۷. کانگر و کانانگو، *رهبری فرهمند در سازمان‌ها*، ۱۳۹۵، ص ۸۰-۸۵.

کاریزماتیک وی توجیه کرد. فاطمیان که با فعالیت سازمان یافته، داعیان قدرت را به دست گرفتند؛ از آغاز تشکیل حکومت تا دوران الحاکم مشکلات سیاسی و بحران‌های بی شماری را پشت سر گذاشته بودند. دستاورد سیاسی الحاکم در داخل با سرکوب شورش ابورگوه، که مدتی نیروهای خلافت را مشغول کرده بود و نیز با به زانو درآوردن بنی جراح که کاروان‌های حجاج را غارت می‌کردند،^۱ از دوران قبل متمایز گردید. علاوه بر این، الحاکم در دوران خلافتش برای برطرف کردن مشکلات اقتصادی، نظامی و درگیری‌های قبیله‌ای و قحطی، دست به اصلاحاتی زد. وی برای رفع بحران‌های اجتماعی و سیاسی خود شخصاً به امور رسیدگی می‌کرد و از نزدیک با مردم جامعه در ارتباط بود. گزارشی مبنی بر ارتباط مستقیم و حاکی از عطفوت وی با جامعه در دست است؛ او در طول روز در شهر حرکت می‌کرد و تمام مردم بدون واسطه می‌توانستند به او دسترسی داشته باشند، البته وی نسبت به کسانی که جرم و خلافتی را مرتکب می‌شدند، به شدت سختگیر بود و هیچ یک از بزرگان بر جان خود ایمن نبودند.^۲

الحاکم برای گذر از بحران قحطی و در راستای عدالت اجتماعی برخی از انواع مالیات و عوارض گمرکی را برداشت و در سال ۴۰۴ق تمام بردگان و کنیزان خود را آزاد کرد.^۳ الحاکم اقداماتی نیز در جهت پاکسازی و اصلاح نظام اداری و قضایی انجام داد و بدین منظور امر قضاوت را به طور مستقیم تحت نظارت خود قرار داد. اهتمام وی به اجرای قوانین به حدی بود که خود در نهاد حسبه حضور می‌یافت. او بر امور داخلی دربار نیز نظارت و اشراف داشت و به منظور جلوگیری از دخالت بانوان در سیاست و امر حکومت، اموال آنها را توقیف کرد.^۴ بازخوانی منابع تاریخی، حکایت از آن دارد که سختگیری و حدت الحاکم نسبت به وزرا و کارگزاران به حدی بوده که در واقع می‌توان آن را تلاشی برای ریشه‌کن کردن فساد اقتصادی در نظر گرفت.^۵

در جامعه مصر علاوه بر اهل سنت، ذمیان مهم‌ترین گروه اجتماعی را تشکیل می‌دادند. عصر حکومت فاطمی، عصر طلایی اقلیت‌های مذهبی، قبطی و ذمیان محسوب می‌گردد. در تمام دوران خلافت فاطمی حتی الحاکم که بنا به گفته تاریخ‌نویسان نسبت به اهل ذمه و اقلیت‌های مذهبی تعصب و

۱. ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ۱۳۸۵ق، ج ۹، ص ۲۰۰-۲۰۱؛ تامر، *الحاکم بامرالله خلیفه و امام و مصلح*، ۱۴۰۲ق، ص ۶۴.

۲. مقریزی، *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء*، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۳۸.

۳. صنهاجی، *تاریخ فاطمیان*، ۱۳۸۷، ص ۸۲، ۸۵؛ مقریزی، *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء*، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۱۳۰-۱۳۱.

۴. عبدالحمید سلطان، *الحیة الاجتماعیة فی العصر الفاطمی*، ۱۹۹۹م، ص ۱۱۵.

۵. همان، ص ۸۷؛ لوئیس و همکاران، *اسماعیلیان در تاریخ*، ۱۳۶۳، ص ۲۰۳.

سختگیری بیشتری داشت، آرامش و استقرار در میان اقلیت دینی و فرق برقرار گردید.^۱ حضور پررنگ اهل ذمه در دربار خلافت فاطمی علاوه بر آنکه تعادل جامعه را حفظ می‌کرد، به جهت استفاده از تجارب و کارآمدی ایشان در امور اداری و مالی که طبقه‌ای زبده به‌شمار می‌رفتند، بود. در آغاز به دستور الحاکم، ذمیان از قدرت برکنار شدند و به جای ایشان مسلمانان در امور اداری، به خدمت گرفته شدند. همچنین بسیاری از کلیساها تخریب شده و برخی از مسیحیان نیز به ظاهر اسلام را پذیرفتند.^۲ با این وجود گزارش‌هایی مبنی بر نقش اقلیت‌های دینی در اداره مصر و سیاست در دست است؛ چنانکه فهد بن ابراهیم (م ۳۹۳ ق) ابن عبدون پزشکان خلیفه بودند و منصور بن سعدون مسیحی از وزیران خلیفه به‌شمار می‌رفت. الحاکم در اواخر دوران خلافتش از سرکوبی و تعقیب اهل ذمه دست کشید؛ چنانکه در ذیل حوادث سال ۴۱۰ ق گزارش‌هایی در خصوص تجمع مسیحیان برای عبادت و مشارکت مسیحیان تازه مسلمان در دست است که خلیفه واکنشی در قبال آن از خود نشان نداده است. در حالی که یک سال بعد، به سال ۴۰۲ ق فرمانی مبنی بر منع مسیحیان برای برگزاری عید صلیب از سوی خلیفه صادر شد.^۳ مهم‌تر آنکه، در همین سال به دستور خلیفه، موقوفات مصادره شده «دیرطور سینا» به ایشان برگردانده شد و علاوه بر این، به دستور خلیفه این مکان تعمیر شد.^۴ تعصب و رفتارهای متضاد خلیفه در قبال اهل ذمه را می‌توان به تعبیر لوئیس، تلاشی از سوی وی برای پیشرفت مذهب اسماعیلی دانست.^۵

۴-۲. اصلاحات مذهبی و دینی

الحاکم در حوزه مذهب و اخلاق اصلاحاتی انجام داد. وی برای اجرای احکام و قوانین اسلامی به خصوص مبارزه با فساد اخلاقی، احکامی وضع کرد. همچنین به منظور گسترش مذهب، مساجد بسیار و مراکز تعلیمی چون دارالعلم تأسیس کرده و اموال بسیاری وقف آنها نمود.^۶ به گفته قلقشنیدی این مراکز علمی جهت گسترش و تبلیغ آیین اسماعیلی مورد توجه قرار گرفتند.^۷ الحاکم برای رفع بحران در امور مذهبی، تلاش کرد که میان شیعه و سنی آشتی دهد و خود مدتی فقه مالکی را پذیرفت. حتی در دوره‌ای دستور داد که سب خلفای سه‌گانه در مساجد ممنوع شود. او حتی گامی فراتر نهاد و جمله «حی علی خیر

۱. مصطفی عامر، تاریخ اهل الذمه فی مصر الاسلامیه، ۱۹۹۹م، ج ۱، ص ۱۷۳.

۲. صنهاجی، تاریخ فاطمیان، ۱۳۸۷، ص ۸۳-۸۴.

۳. مقریزی، خطط والآثار، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۲۲۴.

۴. متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۷۴.

۵. لوئیس، اسماعیلیان در تاریخ، ۱۳۶۳، ص ۲۰۳.

۶. صنهاجی، تاریخ فاطمیان، ۱۳۸۷، ص ۸۲، ۸۹.

۷. قلقشنیدی، صبح الاعشی فی صناعه الانشاء، بی تا، ج ۳، ص ۳۶۲.

العمل» را از اذان برداشت.^۱ علاوه بر این، وی بسیاری از احکام و شعائر اسلامی را منسوخ و آن را دوباره اجرا کرد. خلافت بغداد با انتساب خاندان فاطمی به قرامطه و تدوین استشهادنامه در رد نسب علوی و اتهام الحاکم به دعوی الوهیت، سعی در کم‌رنگ کردن نفوذ کاریزمایی خلیفه مصر داشتند.^۲ الحاکم برای خنثی کردن تبلیغات عباسیان و همچنین رفع خطر بحران و شورش‌های داخلی، درک کرد که باید کالبد تازه‌ای در کیش اسماعیلی دمیده شود و جایگاه امامت وی تحکیم گردد. به گزارشی «مجالس الحکمه» که اساس سازمان دعوت بود و سلسله مراتب آن وظیفه تبلیغ آیین اسماعیلی را داشتند، به امر خلیفه الحاکم تعطیل شد. گرچه بسته بودن امر تبلیغ را به جهت نارضایتی خلیفه دانسته‌اند، اما ناخرسندی وی از تعالیم دعوت نیز در این امر دخیل بود. کرمانی در اثر خود با عنوان «مباسم البشارات» در بیان وضعیت دینی کیش اسماعیلی بدان اشاره کرده است: «برگزاری مجالس الحکمه تعطیل شده بود ... اولیای دعوت هادیه دچار حیرت شده بودند و حوادث جدیدی آنها را متحیر و وامانده ساخته بود ...».^۳

۵. هویت‌یابی کاریزماتیک الحاکم

مذهب اسماعیلی، محور و اساس زندگی اجتماعی، سیاسی، فکری و ادبی مصریان شد. از این‌رو شناخت حقیقت حیات مذهبی در عصر فاطمی جز با توجه به عقاید مذهب اسماعیلی امکان‌پذیر نیست.^۴ خلفای فاطمی با درک این حقیقت که سیطره بر سرزمین‌های فتح شده نیازمند تحکیم عقاید دینی‌شان است؛ علاوه بر تکیه به نیروی نظامی و جنگی، پذیرش و پیروی از اصول دولت را برای اتباع و ملت‌های تابعه ضروری دانستند.^۵ بنابراین، نیروی نظامی و تبلیغات دینی به شدت عاملی مهم و در روند تأسیس و تحکیم خلافت فاطمی در مصر گردید که دوشادوش یکدیگر حرکت می‌کردند.^۶ دعوت‌گران فاطمی به دستور خلیفه الحاکم، برای تبلیغ کیش اسماعیلی و گرایش مردم به این مذهب در سرتاسر جهان اسلام در تکاپو بودند. دعوات برجسته فاطمی با بهره‌گیری از نظام پیچیده دعوت و تعلیم آموزه‌های کلامی و سیاسی توانستند امیران و برجستگان سیاسی را به کیش خود دعوت کنند که منجر به واکنش دربارهای عباسی، سامانی، غزنوی و بویهی گردید.^۷ الحاکم بخش عظیمی از درآمد حکومت را

۱. عنان، الحاکم بامرالله و اسرار الدعوه الفاطمیه، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۶-۱۴۸.

۲. ابن کثیر، البدایه والنهایه، ۱۹۸۶م، ج ۱۱، ص ۱۰۶؛ ابن تغری بردی، النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهره، ۱۳۹۲ق، ج ۴، ص ۳۰۶.

۳. کرمانی، المصاییح فی اثبات الامامه، ۱۹۶۹م، ص ۱۱۳.

۴. کامل حسین، فی ادب مصر الفاطمیه، ۱۹۶۳م، ص ۷.

۵. عطاءالله، حیاة الفکریه فی مصر فی العصر الفاطمی، بی تا، ص ۱۰۶.

۶. ماجد، نظم الفاطمیین و رسوهم فی مصر، ۱۹۸۵م، ج ۲، ص ۱۷۷-۱۷۸.

۷. جرفاذقانی، ترجمه تاریخ یمینی، ۱۳۵۷، ص ۳۷۱؛ توسی، سیاستنامه، ۱۳۷۲، ص ۲۶۶-۲۶۸.

به دعوت اختصاص داد و برای پیشرفت امر تبلیغ و تسهیل آن، پول فراوانی به دعوتگران، و نیز به اجابت‌کنندگان دعوت، هدایای بسیار می‌بخشید؛ نمونه‌های بسیاری در منابع از بذل اموال در دوره الحاکم می‌توان یافت.^۱ در حقیقت الحاکم در اشاعه آیین اسماعیلی از سنت و روش پدر و نیای خود المعز پیروی کرد. او امر دعوت و تبلیغ فاطمی را با شیوه‌ای خاص انجام می‌داد.^۲ با وجود تلاش الحاکم در اواخر دوران خلافت وی، بیشترین آسیب‌ها به وجهه امامت وارد شد؛ زیرا در این عصر امامت و خلافت فاطمی جامه‌ای از قداست همراه با هراس برای ورود به عرصه‌های خطرناک‌تر از اعتقاد را بر تن کرده بود که همان ادعای الوهیت توسط پیروان تندرو الحاکم بود؛ در حقیقت تبلیغات به نوعی به سمت دعوت به بی‌دینی گرایش یافته بود و گروه‌هایی از معتقدان به خلافت الحاکم، در این راه افراط می‌کردند. با وجود تلاش دستگاه تبلیغی فاطمی که نقش مهمی در پیشبرد جایگاه کاریزمایی امامان فاطمی داشت، اما انحرافات به خاطر بالا رفتن مقام کاریزمایی فاطمی، در حال افزایش بود. مبلغان برجسته عصر الحاکم همچون حمیدالدین کرمانی که در ایالت فارس بود، برای نجات موقعیت امام، خلیفه فاطمی از این ورطه تلاش فراوان داشتند.^۳

۵-۱. جاذبه‌زدگی

وجود رهبران آماده هدایت امر دعوت، در کنار باورمندانی که زمینه پذیرش دعوت را داشته باشند، دو عنصر تعیین‌کننده در تکوین شخصیت کاریزمایی یک رهبر توصیف شده است. در این بین می‌توان به جاذبه استثنایی و یا کاریزماتیک از دیدگاه آسیب‌شناسی نیز نگریست. در حقیقت جاذبه‌زدگی سیادت کاریزماتیک عهد فاطمی را می‌توان با پرسش «اثربخشی نفوذ رهبری کاریزمایی الحاکم در مذهب و جامعه مصر عصر فاطمی» دنبال کرد. پیش‌تر اشاره شد که خلیفه در ساختار سیاسی و دینی حاکمیت فاطمی، امامی است که از طرف خداوند منصوب شده است و علاوه‌بر آنکه رهبری مطلق کیش اسماعیلیه را برعهده داشت، نگهبان مقتدر در میان مردم بوده و از مسلک قانون کلی دفاع می‌کرد.^۴ باید گفت که رفتار و عملکرد الحاکم بامرالله بوده است که در آن زمان مردم را علیه حکومت فاطمی و در پی آن علیه دعوت اسماعیلی، به صورت عموم، شورانده و باعث شده پیروان دعوت اسماعیلی در حقیقت و راستی امامت حاکم تردید کنند. همین موضوع حمیدالدین کرمانی را بدان وادار ساخته که قبل از رساله «مباسم البشارات» دو رساله با عناوین «المصایب فی اثبات الامامه» و «الرساله الکافیة فی الرد علی

۱. عبدالحمید سلطان، *الحياة الاجتماعية فی العصر الفاطمی (دراسة تاریخیة وثائقیة)*، ۱۹۹۹م، ص ۳۳.

۲. عنان، *الحاکم بامرالله و اسرار الدعوة الفاطمیة*، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۹.

۳. همان، ص ۱۹۴-۱۹۵.

۴. گوک بیلگین، *دروزی‌ها در تاریخ*، ۱۳۹۶، ص ۱۲۹.

الهارونی» را بنویسد تا صحت امامت الحاکم بامرالله را اثبات کند. می‌توان چنین استدلال کرد که عملکرد الحاکم بامرالله و مصایبی که برای دعوت اسماعیلی به وجود آورده بود، پیروان را در مصر و خارج مصر به تحیر واداشته و بدین ترتیب آنها در صحت امامت او تردید کرده و احتمالاً درصدد خلع او از امامت نیز برآمده‌اند. شاید هم الحاکم بامرالله خود حجت‌العراقین و بزرگ همه داعیان را به مصر فراخوانده بود تا پیروان دعوت را در مصر به صحت امامت الحاکم قانع کند و در مقابل هجوم انتقادهایی که به الحاکم می‌شد، به دفاع از او بپردازد. حمایت دایره و تشکیلات دعوت فاطمی از خلیفه، گامی برای زمینه‌سازی طرح اسطوره از سوی خلیفه و پیروان خاص وی گردید. چنانکه به گزارشی در اواخر عمر خلافت الحاکم، تی چند از داعیان و مقربان خلیفه اعتقادات جدیدی در باب جایگاه خلیفه مطرح کردند که با تکیه بر برخی از گزارش‌های تاریخی، شخص خلیفه نیز از آن حمایت می‌کرد.^۱ در آیین مذهبی الحاکم، وی مقامی بالاتر از آنچه مذهب اسماعیلی برای وی قائل بود، یافت. وی از عناوین مهدی و مسیح استفاده می‌کرد که به زودی باز خواهد گشت.^۲ منتقدین سیادت کاریزمایی درباره برخورد‌های احساسی رهبر کاریزما نوشته‌اند: «رهبر کاریزما برنامه و پیامی عرضه می‌کند که وعده‌رهایی از بن‌بست را نوید می‌دهد. طرح وی گرچه ساده، اما از گیرایی بسیار برخوردار است».^۳ ابوعبدالله محمد بن اسماعیل درزی اولین داعی الحاکم بود که در سال ۴۰۷ق به مصر آمد و آیین مذهبی الحاکم را تفسیر کرد و کتابی برای وی به رشته تحریر درآورد.^۴ گرچه این امر واکنش‌هایی در جامعه به وجود آورد و سبب شد که خلیفه جانب احتیاط را نگاه دارد، اما در سال ۴۱۰ق حمزه بن علی از مقربان الحاکم، مسئولیت دعوت با نگاهی جدید را پذیرفت؛ وی آیین جدیدی که با نام مذهب دروزی از آن یاد شده را تنظیم کرد و با حمایت خلیفه آن را گسترش می‌داد؛ گرچه برخی از معاصرین ادعای الوهیت را از سوی شخص الحاکم رد کرده‌اند.^۵ داعی دیگر با نام حسن بن حیدر معروف به «الآخرم» نخستین داعی فاطمی بود که الوهیت الحاکم را مطرح کرد،^۶ ادعای الوهیت خلیفه بازتاب بسیاری در برداشت، تا آنجا که به دستور الحاکم، اخرم فرغانی توبیخ و تهدید به مرگ شد و خانه‌اش را به آتش کشیدند.^۷ کرمانی در کتاب «مباسم البشارات» نوشته است: «برخی قدم به جاده غلو و افراط گذاشته و در این راه تا آخرین حد پیش

۱. گوک بیلگین، دروزی‌ها در تاریخ، ۱۳۹۶، ص ۱۲۹.

2. Lindholm, *Charisma*, 199, p. 170.

۳. عابدی جعفری، جاذبه استثنایی، تحول مفهوم‌ها و مصداق‌ها، ۱۳۷۳، ص ۱۴۴.

۴. ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، ۱۴۱۲ق، ص ۳۱۱.

۵. ناصری طاهری، فاطمیان در مصر، ۱۳۹۰، ص ۸۷.

۶. ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۱۸۳.

۷. ابن ظافر، اخبار الدول المنتطعه، ۱۹۷۲م، ص ۵۲.

رفتند^۱. وی همچنین رساله‌ای با عنوان «رساله الواعظیه» در حمایت از خلیفه الحاکم به رشته تحریر درآورد. کرمانی در این اثر خلیفه را از این ادعا مبرا دانسته و از پابندی‌اش به قرآن و شریعت حمایت کرد.^۲ اعتبار، منزلت، مقبولیت و توانایی خلیفه و نیز همگرایی اجتماعی از عوامل مهم در پذیرش الوهیت الحاکم بود. به تعبیری در مواردی «رهبر کاریزمایی چنان باورمندان و پیروان را وابسته خود می‌کند که در بلندمدت چنین اتکای گریزناپذیری، خالی از ضرر نخواهد بود و این‌گونه رهبران به ندرت برای خود جانشینی تعیین می‌کنند. در حقیقت آنها به گونه‌ای این تصور را القاء می‌کنند که تا ابد در جایگاه رهبری و زعامت باقی خواهند ماند».^۳ تبلیغات مذهبی تا ۲۵ سال بعد از الحاکم ادامه یافت و در سال ۴۳۶ ق موقوف گردید؛ اما فرقه روزی که در پاسخ به دعوتی مذهبی از سوی الحاکم به وجود آمده بود، توانست هویت خود را حفظ کند.

۶. نتیجه‌گیری

یافته‌های این مطالعه حکایت از آن دارد که الحاکم خلیفه فاطمی در دوره نوجوانی به منصب خلافت رسید و به عنوان رهبر کاریزمایی خلافت فاطمی با مجموعه‌ای از ویژگی‌های رفتاری و شخصیتی، یکی از خلفای بزرگ فاطمی به‌شمار می‌رود که مورد توجه قرار گرفته است. تلاش الحاکم برای رفع بحران‌های اجتماعی، اقدامات سیاسی، رونق اقتصادی، عمران و آبادانی، اصلاحات دینی و مذهبی، زمینه پذیرش جاذبه استثنایی و ویژگی‌های رهبری کاریزماتیک وی را از سوی باورمندان فراهم کرد. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که:

- الحاکم با طرح عصمت خلیفه و بهره‌گیری از تئوری همانندسازی اسطوره‌ای و قهرمان‌سازی و شبه معجزه، سعی در تقویت جاذبه رهبری خود داشت. آموزه‌های کلامی متفکران اسماعیلی در بدنه تشکیلات فاطمی، نقشی بی‌بدیل در تقویت و تبیین جایگاه خلافت داشت که در این دوره با مدیریت خلیفه و تربیت داعیان، نظام دعوت از عوامل تأثیرگذار در تثبیت رهیافت و ویژگی کاریزمایی خلیفه بودند.

- الحاکم با اقدامات خاصی تلاش کرد با تربیت داعیان و گسترش نظام دعوت این ظرفیت در جهت افزایش اقتدار دینی و زمینی خود بهره‌بردار.

- اقدامات خاص مدیریتی الحاکم به ویژه در دوره دوم خلافت و تلاش در بهبود جایگاه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حاکمیت فاطمیان در گستره جهان اسلام با توجه به آنکه وی اولین خلیفه کم سن و

۱. واکر، پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی؛ تاریخ فاطمیان و منابع آن، ۱۳۸۳، ص ۲۴.

۲. همان، ص ۲۵، ۶۰.

۳. عابدی جعفری، جاذبه استثنایی، تحول مفهوم‌ها و مصداق‌ها، ۱۳۷۳، ص ۱۴۵-۱۴۶.

سالی بود که در خلافت فاطمی مقام مهم امام- خلیفگی را به دست آورده بود، در افزایش مقبولیت الحاکم تاثیر فراوان داشت.

- خلیفه الحاکم برای تداوم فتره رهبری و جلوگیری از روزمرگی شخصیت کاریزمایی خود در اواخر حکومتش به زهد و ریاضت روی آورد و مردم را از زمین‌بوسی و دعا برای خود نهی کرد، اقداماتی که باورمندی به مقام الوهیت خلیفه را در پی داشت.

- شکل‌گیری فرقه دروزی را می‌توان جنبه کارکردی سیادت کاریزماتیک دانست که خصیصه دگرگون‌ساز کاریزمایی است؛ این نوع اقتدار بیشتر کنشی احساسی است که گذشته را تکفیر می‌کند و به نیروی دگرگون‌ساز تبدیل می‌شود.

- بحران مشروعیت خلافت فاطمی که اقدامات خلافت عباسی آن را تشدید می‌کرد، با فعالیت‌های خاص الحاکم همراه گردید. در این برهه زمانی، شکل‌گیری گروهی تندرو که نگاهی متفاوت به الحاکم داشتند، نهاد خلافت و داعیان فاطمی را با چالشی بزرگ روبرو کرد؛ به گونه‌ای که همزمان با افزایش کاریزمای الحاکم در چشم گروهی از یارانش، بحران کاریزما در بافت جامعه فاطمی رقم خورد و زمینه اتفاقات اواخر عمر خلافت الحاکم را فراهم آورد.

منابع

- آشوری، داریوش (۱۳۸۵). *درآمدی به جامعه‌شناسی و جامعه‌شناسی سیاسی*. تهران: انتشارات مروارید.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دارالصادر، ج ۹.
- ابن تغری بردی، جمال‌الدین ابوالمحاسن یوسف (۱۳۹۲ق). *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة*. قاهره: وزارة الثقافة و الارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة، ج ۴.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی التاریخ الامم والملوک*. تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن خلدون، محمد (۱۳۶۳). *العبر و المبتدا و الخبر*. مترجم: عبدالمحمد آیتی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ج ۳.
- ابن ظافر، جمال‌الدین علی (۱۹۷۲م). *اخبار الدول المنقطعه*. محقق: اندریه فریه. قاهره: مطبوعات المعهد العلمی الفرنسي للاثار الشرقيه بالقاهره.
- ابن کثیر الدمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر (۱۹۸۶م). *البدایه و النهایه*. بیروت: دارالفکر، ج ۱۱.
- بندیکس، رینهارد (۱۳۸۲). *سیمای فکری ماکس وبر*. مترجم: محمود رامبد. تهران: انتشارات هرمس.
- تامر، عارف (۱۴۰۲ق). *الحاکم بامرالله خلیفه و امام و مصلح*. بیروت: دارالافتاح الجدیده.
- توسی، خواجه نظام‌الملک (۱۳۷۲). *سیاستنامه*. تصحیح: عباس اقبال. تهران: انتشارات اساطیر.
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۸). *ساختار نهاد دینی فاطمیان در مصر*. تهران: نشر علم.
- جرفاذقانی، ابوالشرف ناصح بن ظفر (۱۳۵۷). *ترجمه تاریخ یمینی*. به کوشش جعفر شعار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دفتری، فرهاد (۱۳۸۱). *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: نشر فرزاد روز.
- سید، ایمن فواد (۱۴۲۰ق). *الدولة الفاطمية فی مصر*. قاهره: الدارالمصریه اللبنانیه.
- سیوطی، عبدالرحمن ابی بکر (بی‌تا). *تاریخ الخلفاء*. محقق: ابراهیم صالح. بیروت: دارصادر.
- صنهاجی، ابو عبدالله محمد (۱۳۸۷). *تاریخ فاطمیان: اخبار ملوک بنی عبید و سیرتہم*. مترجم: حجت‌الله جوذکی. تهران: امیرکبیر.
- عابدی جعفری، حسن (۱۳۷۳). *جاذبه استثنایی، تحول مفهوم‌ها و مصداق‌ها*. مصباح، شماره ۱، ص ۱-۱۰.
- عبدالحمید سلطان، عبدالمنعم (۱۹۹۹م). *الحیة الاجتماعیة فی العصر الفاطمی (دراسة تاریخیة و ثانیة)*. بیروت: دارالثقافة العلمیه.
- عطاءالله، خضراحمد (بی‌تا). *حیة الفکریة فی مصر فی العصر الفاطمی*. قاهره: دارالفکر العربی.
- عنان، محمد عبدالله (۱۴۰۴ق). *الحاکم بامرالله و اسرار الدعوه الفاطمیة*. قاهره: مکتبه الخانجی، چاپ دوم.
- فروند، ژولین (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی ماکس وبر*. مترجم: عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: انتشارات نوتیا.
- قاضی‌النعمان، نعمان بن محمد (۱۴۰۹ق). *شرح الاخبار فی فضائل الأئمة الاطهار*. محقق: جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه بقم. قم: موسسه النشر الاسلامی، ج ۳.
- قاضی‌النعمان، نعمان بن محمد (۱۹۹۶م). *الهمه فی آداب أتباع الأئمة*. محقق: محمدشرف علی الیمینی الحرزای.

بیروت: دارصادر.

قلقشندی، احمد بن علی (بی تا). *صبح الاعشى فی صناعه الانشاء*. محقق: محمدحسین شمس‌الدین. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۳.

کامل حسین، محمد (۱۹۶۳م). *فی ادب مصر الفاطمیه*. بیروت: دارالفکر العربی. کانگر، جی. ای؛ کانانگو، رابینداران (۱۳۹۵). *رهبری فرهمند در سازمان‌ها*. مترجمان: وحید کمالیان مهریزی و حمیدرضا اسمعیلی گیو. تهران: سمت، چاپ دوم.

کاهن، کلود (۱۹۷۷م). *تاریخ العرب والشعوب الاسلامیه*. بیروت: دارالحقیقه، چاپ دوم. کرایب، یان (۱۳۹۹). *نظریه اجتماعی کلاسیک*. مترجم: شهناز مسمی پرست. تهران: آگاه. کرمانی، حمیدالدین احمد (۱۹۶۹م). *المصاییح فی اثبات الامامه*. محقق: مصطفی غالب. بیروت: منشورات حمد. کرمانی، حمیدالدین احمد (۱۹۸۷م). *مجموعه رسائل الکرمانی*. محقق: مصطفی غالب. بیروت: مؤسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع.

گوک بیلگین، طیب (۱۳۹۶). *دروزی‌ها در تاریخ*. مترجم: عبدالله عظیمایی. *کیهان اندیشه*، شماره ۳۳، ص ۱-۱۰. لونس، برنارد و همکاران (۱۳۶۳). *اسماعیلیان در تاریخ*. مترجم: یعقوب آژند. تهران: مولی. ماجد، عبدالمنعم (۱۹۸۵م). *نظم الفاطمیین و رسوهم فی مصر*. قاهره: مکتبه الانجلو المصریه، ج ۲. متر، آدام (۱۳۶۴). *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*. مترجم: علیرضا ذکاوتی قراگزلو. تهران: امیرکبیر، ج ۱. مصطفی عامر، فاطمه (۱۹۹۹م). *تاریخ اهل الذمه فی مصر الاسلامیه، من الفتح العربی الی نهاییه العصر الفاطمی*. قاهره: الهیئه المصریه العامه للکتاب، ج ۱.

مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی (۱۳۹۷). *خطط والآثار*. مترجم: پرویز اتابکی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ج ۳.

مقریزی، تقی‌الدین احمد بن علی (۱۴۱۹ق). *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء*. محقق: محمد حلمی احمد. قاهره: احیاء التراث، ج ۲.

ناصری طاهری، عبدالله (۱۳۹۰). *فاطمیان در مصر*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوم. واکر، پل ای. (۱۳۸۳). *پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی؛ تاریخ فاطمیان و منابع آن*. مترجم: فریدون بدره‌ای. تهران: فرزانه روز.

وبر، ماکس (۱۳۸۴). *اقتصاد و جامعه*. مترجم: عباس منوچهری. تهران: انتشارات سمت. همدانی، سمیه (۱۳۸۷). *بین انقلاب و دولت: مسیر تشکیل دولت فاطمی قاضی نعمان و توجیه مشروعیت حکومت فاطمی*. مترجم: فریدون بدره‌ای. تهران: فرزانه روز.

Daftary, F. (1990). *The Ismā'īlīs: Their History and Doctrines*. Cambridge University Press.

Halm, H. (1997). *The Fatimids and Their Traditions of Learning*. London: I.B. Tauris.

Lindholm, Ch. (1999). *Charisma*. Oxford and Cambridge: Blackwell.

Walker, P.E. (2009). *The Caliph of Cairo: Al-Hakim bi-Amr Allah, 996–1021*. Cairo: American University in Cairo Press.

Weber, M. (1978). *Economy and Society*. G. Roth & C. Wittich (Eds.). vol. 1. University of California Press.